

מבנה החברה הטובה

בבית הלורדים הבריטי יש לשכה מיוחדת, המשמשת בין היתר חדר הלבשה לחברים חדשים המצטרפים לבית. כשקודמי בתפקיד הרב הראשי לבריטניה, הרב עמנואל יעקובוביץ', נתמנה ללורד, איש הטקס שהלביש אותו ציין באוזניו שהוא הרב הראשון הזוכה להגיע לבית הלורדים. הלורד יעקובוביץ' השיב, "לא, אני השני". "ומי היה הראשון?" שאל המלביש המופתע. הלשכה ידועה בשם "חדר משה", בגלל ציור הקיר הגדול המייחד אותה. רואים בו את משה יורד מהר סיני עם לוחות הברית. הרב הצביע אליו והסביר שמשא רבנו הוא הרב הראשון שהוכנס לבית הלורדים.

לעשרת הדיברות שעל לוחות הברית נודע מקום נכבד לא רק ביהדות, אלא גם במערכת הערכים הכוללנית יותר שאנו מכנים האתיקה היורדאורנוצרית. בארצות הברית הם עיטרו אולמות משפט רבים, אף כי היו שערערו על כך בטענה שזו הפרה של התיקון הראשון לחוקה ושל עיקרון ההפרדה בין דת ומדינה, ובכמה מדינות ערעורם אף התקבל. בכל מקרה, עשרת הדיברות הם הביטוי הנשגב לחוק העליון, החוק שהוא המסגרת לכל החוקים האנושיים.

כמובן, ביהדות יש לעשרת הדיברות מעמד מרכזי מאז ומתמיד. בימי בית שני היו עשרת הדיברות חלק מתפילת הקבע, שכן הם נוספו כפרשייה רביעית לקריאת שמע.¹ אולם כאשר

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

"מינים" החלו לטעון שרק עשרת הדיברות ניתנו מפי ה', ושאר תר"ג המצוות הגיעו ממנו בעקיפין, הושמטו הדיברות מקריאת שמע.²

ובכל זאת, עשרת הדיברות שמרו על מעמדם בתודעה היהודית. אף שהוסרו מתפילות הקבע, נשארו בסידור במסגרת תפילות יחיד שנוהגים לומר בתום התפילה. בקריאת התורה, בפרשת יתרו, נוהגים ברוב הקהילות לעמוד בעת קריאת עשרת הדיברות, אף שהרמב"ם פסק במפורש נגד מנהג זה.³

ועדיין יש מקום לשאול מה ייחודם של עשרת הדיברות. כעקרונות מוסר, רובם אינם חדשים. כמעט בכל חברה יש חוקים נגד רצח, גזל ועדות שקר. יש מקורות⁴מה בכך שהם אפודיקטיים, כלומר כתובים כציוויים עקרוניים ומוחלטים בלשון "לא...!", להבדיל מחוקיים קזואיסטיים המתארים מקרה ומציינים את דינו. אבל אלה הן רק עשר מצוות מתוך גוף גדול בהרבה, תרי"ג מצוות. התורה עצמה אינה מכנה אותן "עשר המצוות" (וגם לא "עשרת הדיברות"), אלא רק "עשרת הדברים"; מכאן כינויים הלועזי דקאלוג, "עשר מילים" ביוונית.

המייחד בכל זאת את עשרת הדיברות הוא שהם פשוטים וקל לשננם. כי אכן, ביהדות החוק אינו כתוב לקהל של שופטים ועורכי דין בלבד. ברוח השוויוניות העמוקה שבלב התורה, ברית סיני איננה כשאר בריתות בעולם העתיק, שנכרתו בין מלכים. היא ברית שאלוהים כורת עם עם שלם. מכאן הצורך בהצהרה פשוטה של עקרונות יסוד שכל אדם יכול לזכור ולצטט.

יתרה מכך, הדיברות מכוננים לדורות את הפרמטרים – התרבות המשותפת, אם תרצו – של הקיום היהודי. כדי להבין

”בֹּא אֶל פְּרָעָה” לארמון.⁵ ועוד. על המכה העשירית, להבדיל מכל היתר, ניתנה התראה עוד בתחילת התהליך (שמות ד, כג). יותר משהייתה מכת בכורות מכה, היא הייתה עונש.

נראה לי שגם הדיברות בנויים כך: שלוש שלישיות, ודיבר עשירי הנבדל מכולם. אם נקרא את הדיברות בדרך זו נראה כיצד הם יוצרים את מבנה היסוד, את דקדוק העומק, של ישראל כחברה המחויבת לברית עם ה' כ”מַמְלַכַת כְּהָנִים וְגוֹי קְדוֹשׁ” (שמות יט, ו).

שלושת הדיברות הראשונים – איסור האמונה באלוהים אחרים, איסור עשיית פסל ותמונה ואיסור נשיאת שם ה' לשווא – מגדירים את עם ישראל כ”אומה אחת בריבונות אלוהים”. ה' הוא ריבונו העליון. על כן כל חוק ארצי אחר כפוף לצויה העל הקושרים את ישראל לה'. ריבונות ה' גוברת על כל נאמנות אחרת (“לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פָּנַי”); אלוהים הוא כוח חי, לא כוח מופשט שאפשר לגלמו (“לֹא תַעֲשֶׂה לְךָ פֶסֶל וְכָל תְּמוּנָה”); וריבונות דורשת יראה (“לֹא תִשָּׂא אֶת שֵׁם ה' אֱלֹהֶיךָ לְשׁוֹא”).

שלישית הדיברות הזו, שבאמצעותה מכריז העם על כפיפותו ונאמנותו לה' מעל לכל דבר אחר, מכוננת את העיקרון החשוב ביותר של החברה החופשית: גבולותיו המוסריים של הכוח. בלעדיו עלולה גם הדמוקרטיה להפוך לעריצות הרוב. החיסון הטוב ביותר מפני סכנה זו הוא הכרה בריבונות האל.

השלישייה השנייה – שבת, כיבוד הורים והאיסור לרצוח – עוסקת כולה בעיקרון הנבָּרָאוּת של החיים. דיברות אלה מציבים גבולות לרעיון האוטונומיה, הגורס שאנו חופשיים לעשות את כל העולה על רוחנו כל עוד איננו פוגעים באחרים. יום השבת מוקדש למחשבה על ה' כבורא עולם ועל העולם כבריאת כפיו.

אך, כדאי להתבונן במבנה הבסיסי שלהם. יש מחלוקת יסודית בין הרמב”ם והרמב”ן באשר למעמד המילים שבפתיחת הדיבר הראשון, “אֲנִכִּי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עַבְדִּים”. הרמב”ם, בעקבות התלמוד, אומר שזוהי מצווה בפני עצמה: להאמין בה'. ואילו לדעתו של הרמב”ן זו איננה מצווה, אלא פתיחה או מבוא לדיברות.⁴ המחקר המודרני על נוסחאות ברית מן המזרח הקדום מספק תימוכין לעמדת הרמב”ן. הדיבר הראשון על פי הרמב”ן הוא אפוא המשכו של הפסוק שציטטנו: “לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פָּנַי”.

שאלת היסוד הבאה היא כיצד לחלק את הדיברות. בדרך כלל, ובציורים ובעיטורים בפרט, מחלקים אותם לשניים, שהרי הם כתובים “עַל שְׁנֵי לְחוֹת אֲבָנִים” (דברים ד, יג). בהכללה אפשר לומר שהחמישה הראשונים עניינם מה שבין אדם למקום, והחמישה האחרונים – בין אדם לחברו. אלא שיש דרך נוספת לחשוב על מבנים מספריים בתורה.

שבעת ימי הבריאה, למשל, עשויים שתי קבוצות בנות שלושה ימים כל אחת, שאחריהן יום אחד מסכם. בשלושת הימים הראשונים עסק אלוהים בהפרדת תחומים: אור מחושך, מים עליונים ממים תחתונים, ים מיבשה. בשלושת הימים הבאים הוא מילא אותם, כל אחד בתורו, בעצמים ובצורות החיים המתאימים: שמש וירח, ציפורים ודגים, חיות ואדם. היום השביעי נבדל מכולם והתקדש.

גם עשר המכות מורכבות משלושה מחזורים בני שלוש מכות, ובסופם מכה עשירית יחידה. בכל שלישיה, השתיים הראשונות באות לאחר התראה והשלישית לא. בכל שלישיה, במכה הראשונה פרעה מותרה בבוקר, בשנייה ה' אומר למשה

משום כך מושעות ביום זה כל ההיררכיות האנושיות, וליום אחד משבעה כולם חופשיים: האדון והעבד, המעסיק והמועסק, ואפילו חיות המשק.

גם כיבוד ההורים הוא אות של הכרה בהיותנו בְּרוּאִים. אנו זוכרים כך שלא כל דבר בחיינו הוא תוצאה של בחירתנו – וראשון להם הוא עצם קיומנו. הורינו בחרו, לא אנחנו. ולבסוף, "לא תִּרְצַח" מאשרר את העיקרון המרכזי בברית נוח, ברית ה' עם האנושות כולה, שרצח איננו רק פשע נגד אדם אלא גם חטא כלפי אלוהים שהאדם עשוי בצלמו. הדיברות הרביעי, החמישי והשישי הם אפוא ליבת המשפטית העקרונית של החיים היהודיים. הם אומרים לנו שכדי לדעת איך לחיות יש לזכור מאין באנו.

השלישייה השלישית – איסורי הניאוף, הגניבה ועדות השקר – מכוננת את המוסדות הראשוניים שהחברה תלויה בהם. הנישואים קדושים מפני שזהו הקשר האנושי המדמה באופן הקרוב ביותר את הברית בינינו לבין ה'. אין מוסד אנושי התלוי בנאמנות הדדית יותר מהם; ויתרה מכך, הם גם תבנית היציקה של החברה החופשית. היטיב לנסח זאת אלקסיס דה־טוקוויל: "כל זמן שנשמר הרגש המשפחתי, מעולם לא היה המתנגד לעריצות בודד לנפשו".⁶

איסור הגניבה מכונן את עיקרון שלמות הקניין. על פי ויליאם ג'פרסון, מאבות הדמוקרטיה האמריקנית, הזכויות שיש לכל אדם ושאינן להכחישן הינן "חיים, חירות ובקשת האושר"; אך לעומתו הפילוסוף ג'ון לוק היה קרוב יותר לרוח המקרא, ודיבר על "חיים, חירות וקניין".⁷ רודנים גוזלים את זכויות הקניין של בני עמם, והעבדות מחללת את כבוד האדם בשוללה ממנו את הבעלות על העושר שהוא יוצר.

האיסור על עדות שקר הוא תנאי הכרחי לקיום צדק. חברה צודקת אינה יכולה להסתפק במערכת חוקים, בתי משפט ורשויות אכיפה. כדברי השופט האמריקני לרנד האנד, "החירות שוכנת בלבבות האנשים והנשים. אם היא מתה שם, לא יצילוה לא חוקה, לא חוק ולא בתי משפט. הללו יתקשו אפילו לעזור לה". אין חופש בלי צדק, אבל אין צדק אם אין מקובלת בחברה אחריות אישית וקיבוצית "לומר את האמת, את כל האמת ורק את האמת".

ולבסוף מגיע האיסור העשירי, העומד לבדו – האיסור על חמדת בית הרע, אשתו, עבדו, אמתו, שורו, חמורו או כל דבר אחר השייך לו או לה. אם חושבים על עשרת הדיברות כעל עשר מצוות, הצבתה של מצווה זו כקבוצה בפני עצמה נראית תמוהה. אך לא כן אם מתבוננים בעשרת הדיברות כרשימה של עקרונות יסוד לחברה חופשית. האתגר הגדול ביותר של כל חברה הוא הכללת התופעה האוניברסלית והבלתי־נמנעת של הקנאה: התשוקה להיות בעליו של מה ששייך לזולת. הקנאה היא גרעינה של האלימות.⁸ הקנאה היא שגרמה לקין לרצוח את הבל, היא שגרמה לאברהם וליצחק לחשוש לחייהם רק מפני שהיו נשואים לנשים יפות, והיא שגרמה לאחי יוסף לשנוא אותו ולמכור אותו לעבדות. הקנאה היא המובילה לחטאים שנגרם פונה שלישית הדיברות הקודמת – ניאוף, גניבה ועדות שקר; וקנאתם של בני ישראל בשכניהם היא אשר הובילה אותם, פעם אחר פעם, לנטוש את אלוהיהם למען האלילות בת הזמן.

הקנאה היא ביטוי להיעדר הפנמתו של עיקרון הבריאה המוצג בפרק א' של ספר בראשית: העיקרון שלכל דבר מקום משלו בתוכנית הגדולה. לכל אחד ואחת מאתנו משימה משלו וברכה משלו, ואת כולנו ה' אוהב ומטפח. חיו לאור אמיתות אלו – ויהיה סדר. התעלמו מהן – ויהיה תוהו ובוהו. המקנא נותן

שאלות לשולחן שבת

- מדוע נעשו עשרת הדיברות חשובים כל כך ביהדות?
- התוכלו למצוא עוד נושאים היוצרים קבוצות של דיברות?
- מדוע רואה הרב זקס באיסור "לא תחמוד", האיסור על הקנאה, מצוות "מטא" הראויה לעמוד כקבוצה בפני עצמה?

לאושרו של הזולת לפגוע באושרו שלו; אין לך דבר הרסני ועקר יותר מזה. הנגודן לקנאה הוא, כמאמרו המפורסם של בן זומא בפרקי אבות (ד, א), לשמוח בחלקנו ולא להצטער על מה שעוד אין לנו. חברות הצריכה מושתתות על יצירת קנאה והעצמתה; כך הן גורמות לאדם לקנות יותר אך ליהנות מקניינו פחות.

3,300 שנים לאחר שניתנו, עשרת הדיברות הם עדיין המדריך הפשוט ביותר והקצר ביותר ליצירתה וקיומה של חברה טובה. חלופות רבות נוסו, ובדרך כלל זה נגמר בכך. יש אמת רבה במימרה החכמה והמבודחת – אם שום דבר לא עוזר, קראו את ההוראות.

- 1 משנה, תמיד ה, א. תלמוד בבלי, ברכות יב ע"א.
- 2 איננו יודעים מי היו אותם מינים. ייתכן שהיו ביניהם הנוצרים הראשונים. נימוקם היה שרק עשרת הדיברות נשמעו מפי הגבורה באוזני כל בני ישראל, ואת שאר המצוות מסר משה.
- 3 שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, ירושלים: מקיצי נרדמים, תש"ך, תשובה רסג.
- 4 רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה א; רמב"ן, פירוש לתורה, על אתר.
- 5 ראו התראות הבוקר: שמות ז, טז; ח, יז; ט, יג – ולעומת ההתראות שמשה נצטווה לשאת בפני פרעה בארמונו: ז, כו; ט, א; י, א.
- 6 אלקסים דה-טוקוויל, הדמוקרטיה באמריקה, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשס"ח, כך ראשון, חלק א, פרק ט ("על הסיבות העיקריות המסייעות לקיים את הרפובליקה הדמוקרטית בארצות הברית"), עמ' 331.
- 7 ג'ון לוק, איגרות על הסובלנות, מלטינית ומאנגלית: יורם ברונובסקי, ירושלים: מאגנס, תש"ן.
- 8 הספר הטוב ביותר בנושא הוא Helmut Schoeck, *Envy; a Theory of Social Behaviour*. New York: Harcourt, Brace & World, 1969.